

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 01.02.2022
Makale Kabul Tarihi: 21.03.2022

BALKAN SAVAŞLARI YILLARINDA TÜRK-ARAP DAYANIŞMASI¹ TURKISH-ARAB SOLIDARITY DURING THE BALKAN WAR

Ozan KUYUMCUOĞLU²

ÖZ

Farklı görüşten gelen Osmanlı seçkinleri Balkan Savaşındaki kayıpların yarattığı travmayı Osmanlılık ideolojisine İslami bir karakter kazandırarak aşmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda İmparatorluğun iki büyük Müslüman unsuru Türkler ve Araplar arasındaki dayanışmanın kuvvetlendirilmesi gerektiğine inanmışlardır. Yaygın kanunun aksine milliyetçiliğe savrulmayan seçkinlerin Türk-Arap dayanışmasına tutunmasının ardında ise 19.yüzyılın ikinci yarısında etkisini hissettirmeye başlayan İslam birliği düşüncesi yer almaktadır. Bu düşünce II. Abdülhamid'in Müslüman orta sınıfı destekleme politikasının ideolojik bir çerçeve kazanması sonucu ortaya çıkmış; II. Meşrutiyet yıllarında da sürekliliğini korumuştur. Balkan Savaşının ardından İmparatorluktaki Müslümanların çoğunluk hale gelmesi ve devletin kendisini varoluş krizi içerisinde bulması İslam birliği fikrinin seçkinlerin zihnindeki yerini daha da pekiştirmesini sağlamıştır. Öyle ki sonu gelmeyen siyasi çatışmalar ve zaman zaman her iki unsur arasında ortaya çıkan iletişimsizlik ve şüphecilik seçkinleri Türk-Arap dayanışması fikrinden vazgeçirmemiştir.

Anahtar kelimeler:Balkan Savaşları, Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlı seçkinleri, İslam birliği, Türk-Arap dayanışması.

ABSTRACT

Ottoman political elite coming from different political spectrums tried to overcome the traumatic consequences of the Balkan War by attributing an Islamic character to Ottomanism. In this regard, they highlighted the importance of strengthening the solidarity between Turks and Arabs, two major Muslim elements of the Empire. Contrary to the widely assumption that nationalism became the dominant political ideology among the political elite, unity of Muslims had been the prevalent way of thinking as of the second half of 19th century. The idea of unity of Muslims is an ideological outcome of II. Abdülhamid's efforts for supporting Muslim middle classes, which maintained its influence throughout the II. Constitutional Period. Turkish-Arab solidarity can be considered as a continuation of the idea of unity of Muslims which framed the mindsets of political elite and never lost ground despite endless political disputes and miscommunication and suspicion between Turks and Arabs during and aftermath of the Balkan War.

Key Words: Balkan Wars, Ottoman Empire, Ottoman Elite, Arab Provinces, Great Powers.

¹ Bu çalışma, 20-21.11.2021 tarihlerinde düzenlenen I.Uluslararası Artuklu İktisadi, İdari ve Siyasi Bilimler Kongresi'nde özet bildiri olarak sunulmuştur

² ozan.kuyumcuoglu@bilgi.edu.tr

1.GİRİŞ

Balkan Savaşları (1912-1913) dönemine ilişkin üzerinde durulan tartışmalardan birisi Osmanlı'nın Arap topraklarına yönelik politikasıdır. Makedonya'nın kaybedilmesiyle beraber Arapların Osmanlı'nın zayıflamasını fırsat bilerek kendi milli devletlerini kurma planlarını pratiğe geçirmeye çalıştığı, buna karşın İttihad ve Terakki Cemiyet'inin (İTC) ayrılıkçı faaliyetlerin önüne geçebilmek için Arapları Türkleştirmeye yöneldiğine dair yaygın bir görüşün bulunduğu söylenebilir. Bu görüşü destekleyen akademik çevreler Meşrutiyet'in ilanından sonra İTC'nin siyasi programının Anayasal sistemi yerleştirme kaygısından çok Gayri Türklere karşı düşmanlık çerçevesinde şekillendiğini iddia etmektedir (Saab, 1958, s. 225). Bununla birlikte, Türk olmayanların ayrılıkçılık peşinde koştukları için İttihatçıların Türkçülüğe daha fazla sarıldığını ve bu durumun en çok Arapları rahatsız ettiğini ileri süren (Ülman, 2002, s. 291-292) yaklaşımların varlığından da söz edilebilir. Savaş sırasında ve sonrasında Türkçülük ideolojisinin siyaset belirleme sürecinde başlıca etken olduğunu düşünen bir diğer grup akademisyen ve araştırmacı ise Osmanlı seçkinlerinin Rumeli topraklarının kaybedilmesinin ardından Anadolu'ya yöneldiğini ileri sürerek bir bakıma Arap topraklarından kopuşu henüz İmparatorluk dağılmadan önce içselleştirildiğini ima etmektedir. Örneğin Ümit Kurt ve Doğan Gürpınar (2015), Balkan Savaşları sonrası ortaya çıkan ırk temelli milliyetçiliğin Türkiye Cumhuriyeti'nin altyapısını oluşturduğunu, Fuat Dünder (2013) ise Balkan Savaşı'nın kaybedilmesinin homojen bir ulus yaratma yolunda İttihatçılara fırsat sunduğunu ileri sürmektedir. Zafer Toprak da (2019) Balkan Savaşları ile birlikte Osmanlıcılığın anlamını yitirdiğini ve Anadolu merkezli yeni bir ulusun inşasını önünün açıldığını savunur. Tanıl Bora'ya (2017) göre Osmanlı'nın son dönemindeki "*Türklüğü bileyleme gayretleri*", Türk ve Arap unsurların bir arada yaşama motivasyonlarını ortadan kaldırmıştır.

Kemal Karpaz (2010) ise "İslamın Siyasallaşması" kitabında Türk milliyetçiliğinin Osmanlıcılığın kaçınılmaz bir sonucu olduğunu ifade etmekte, Balkan Savaşlarının ardından İttihatçıların Asya'daki toprakları korumak için bir "etnik çekirdeğe" ihtiyaç duyduklarını belirtmektedir. Ne var ki, kitabın ilerleyen kısımlarında İTC'nin toplumsal kenetlenme için İslam'ın gücünden faydalanmaya çalıştığını söyleyerek İttihatçıların Müslüman unsurlarla ilişkilerinde Türkçülüğe yönelmediğini ima eder.

Öte yandan Ramazan Hakkı Öztan (2018) siyasi seçkinlerin Anadolu merkezli bir Türk devleti yaratmaya yönelmediklerini, aksine kaybedilen Rumeli topraklarını geri kazanma ümitlerini koruduklarını ortaya koyar. Öztan'ın çalışması seçkinlerin en azından var olanı koruma

güdüsüyle hareket ettiklerine ve İmparatorluğun içinden bir Türk devleti yaratma motivasyonuna sahip olmadıklarına işaret etmektedir.

Ocak 1913'teki Bâb-ı Âlî baskınıyla beraber İTC'nin yeniden iktidara gelmesiyle Türkçülüğün güçlenmiş olması yadsınamaz bir olgudur. Diğer taraftan bu olgunun dinamiklerine yakından bakıldığında Türkçülüğün genel olarak *Gayrimüslim aleyhtarlığından* beslendiği, buna karşın Türk olmayan Müslüman unsurlara yönelik düşmanca bir eğilimin belirgin olmadığı söylenebilir. Bu argümanı destekleyen somut veri ise Balkan Savaşları sırası ve sonrasında öne çıkan *Büyük devletlerin nüfuzuna karşı Türk-Arap birliği* düşüncesinin farklı siyasi ve etnik çevrelerden gelen Osmanlı seçkinlerinin ortaklaştığı nadir konuların arasında yer almasıdır. Özellikle Türkçülüğü uygulamakla itham edilen İTC'nin, Cem Emrence'nin (2012) ifadesi ile "*Osmanlıcılığın İslamcı bir okumasını öne çıkararak*" Arap topraklarını elde tutmaya yöneldiği görülmektedir. Bir başka ifade ile Osmanlıcılık ortadan kalkmaz fakat içerik değiştirerek yalnızca Müslüman unsurları kapsayan bir ideoloji haline gelir.

Bu çalışmanın amacı, farklı siyasi görüşten gelen Türk ve Arap seçkinlerin İmparatorluğu korumak amacıyla İslam birliği düşüncesini öne çıkardıklarını dönemin siyasi ve toplumsal dinamiklerini referans alarak göstermektir. İslam birliği düşüncesinin II. Abdülhamid'in politikaları ile sınırlı olduğuna ilişkin yaygın bir kanı olsa da II. Meşrutiyet yıllarında, Müslümanların Osmanlı'daki ekonomik gücünü arttırmayı amaçlayan Gayrimüslimlere yönelik boykot hareketi (Çetinkaya, 2015, s.168-172) İslam kimliğini öne çıkarma siyasetinin sürekliliğine işaret etmektedir. Dönemin siyasi seçkinleri Türk-Arap birliğini kuvvetlendirmenin İmparatorluğun Müslüman karakterini koruyacağını ve büyük devletlerin manipülasyonlarına karşı ülkenin bütünlüğünü garantiye alacağına inanmışlardır. Dolayısıyla fırka kavgaları ve Arapların otonomi taleplerine karşılık İttihatçıların merkezîyetçilikte ısrar etmesi nedeni ile ortaya çıkan gerilimler Türk-Arap dayanışmasının kuvvetlendirme düşüncesini zayıflatmamıştır.

SİYASİ VE TOPLUMSAL ATMOSFER

1912 yılının ikinci yarısı Osmanlı iç siyasetindeki çalkantıların doruğa ulaştığı bir döneme karşılık gelir (Bayur, 1952, s. 210-211). Meşrutiyet'in ilk aylarındaki olumlu siyasi ve toplumsal hava kısa sürede dağıldıktan sonra İTC'ye yönelik muhalefet giderek gücünü artırır. Temmuz 1912'de iktidarı ele alan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın desteklediği *Büyük Kabine* İTC'nin siyasi varlığını ortadan kaldırmaya yönelir (Hacısalihoglu, 2008, s. 224). Bunların yanı sıra Osmanlı devleti Trablusgarp Savaşı ve Arnavutluk isyanı ile meşgul durumdadır. İç siyasi krizler nedeniyle dışarıya yönelik karar alma sürecinin aksadığı bu dönemde, Balkan

devletleri Osmanlı'nın Rumeli topraklarının paylaşmak için harekete geçer (Hacısalihoglu, 2008, s. 409).

Büyük Kabinenin Balkan İttifakı'nın Rumeli toprakları üzerine ilettiği talepleri geri çevirmesi ile birlikte başlayan savaşta Osmanlı ordusu Balkan devletlerinin askeri gücüne karşı direnemez. Bir ay içerisinde yenilgiler peşi sıra gelirken Arnavutluk bağımsızlığını ilan eder (Hacısalihoglu, 2008, s. 414). Toprak kayıpları ile birlikte zayıflayan Büyük Kabine hükümeti Ocak 1913'te İttihatçılar tarafından devrilir (Hacısalihoglu, 2008, s.224). Ne var ki Mahmud Şevket Paşa'nın kurduğu hükümetin şemsiyesi altında yeniden iktidar olan İTC, toprak kayıplarını engelleyemez. Mart 1913'ten itibaren Yanya, İşkodra, Selanik ve Edirne gibi Türk ve Müslüman ahalinin yoğun olduğu şehirler kaybedilir. Bu şehirlerden yalnızca Edirne, Balkan İttifakı'nın dağılmasının ardından 22 Temmuz 1913'te geri alınabilecektir.

Balkan Savaşlarının yarattığı travmatik etkiye eşlik eden Balkanlardan Anadolu'ya yönelen Türk ve Müslüman göçü, Müslüman seçkinlerin zihin dünyasında halihazırda etkili olan İslam birliği düşüncesini daha da pekiştirir. Bu bağlamda Balkan faciasını takip eden günlerde seçkinler, Müslüman dayanışmasını öne çıkaran bir tutum benimserler. Osmanlı'nın Arap vilayetlerinde Batılı devletlerin nüfuz oluşturma faaliyetleri ise seçkinlerin bu dönemde karşılaştığı ilk meydan okumadır. Fransa'nın Suriye'de, İngiltere'nin ise Basra'daki etkinliği kaygıyla karşılanırken, Arapların *söz konusu devletlerin manipülasyonu ile Osmanlı'dan ayrılma hevesine kapılmamasına yönelik arayış* kamuoyunu meşgul eden temel meselelerin arasında yer alır.

Bu çerçevede Osmanlı hükümetleri Anadolu ile Arap vilayetleri arasındaki bağı kuvvetlendirmeye yönelir. II. Meşrutiyet'in ilanının ardından yavaşlayan Bağdat demiryolu hattının inşasına yeniden hız verilmesi (İkdam, 1912; İkdam, 1913) ve Konya'daki Hukuk Mektebi'nin Beyrut'a taşınması (İkdam, 1913) gibi projeler bu bağlamda örnek olarak değerlendirilebilir. Bunun yanı sıra Beyrut Vilayetinde devlet okullarının sayısı hızla artmış; 1886'da 153 olan okul sayısı 1914'te 359'a ulaşmıştır (Khalidi, 1991, s. 56).

Osmanlı'nın, Arap topraklarındaki hakimiyetini pekiştirmeye yönelik bir diğer politikası da Basra Körfezi'ne nüfuz etmek isteyen Almanya ve İngiltere'yi birbirilerine karşı kullanarak bu bölgeyi elinde tutmaya çalışmasıdır (Ahmad, 1992, s.182-183; Tokay 2004, s. 53). Her ne kadar Sadrazam Mahmud Şevket Paşa, Kuveyt ve Katar'ın İmparatorluğa bir faydası olmadığına inansa da seçkinlerin büyük çoğunluğu bu bölgeleri büyük devletlerin nüfuzundan korumaya kararlıdır (Ahmad, 1992, s. 184-185). Mayıs 1913'te Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında imzalanan anlaşma uyarınca Osmanlı'nın Kuveyt üzerindeki otoritesi İngiltere

tarafından tanınırken Kızıldeniz'in bir kısmında İngiltere'nin *hukuk-u husûsiyyeti tasdik edilir* (İkdam, 1913). Aynı anlaşmaya göre, Almanya'nın da onayıyla, İngiltere Bağdat-Basra-Kuveyt kısmının inşası ve Basra Körfezi'ne liman yapılması taahhüdüyle Bağdat Demiryolu projesine katılır (İkdam, 1913; Ortaylı, 2018, s. 142).

İslam Birliği

Osmanlı seçkinlerinin Türk-Arap birliğini kuvvetlendirme motivasyonunun ardında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren etkili olan ekonomik ve siyasi dinamiklerin rol aldığı ileri sürmek mümkündür. İmparatorluğun uluslararası kapitalizm ile tanışmasıyla birlikte yükselen Gayrimüslim burjuvaziye ve büyük devletlerin Arap topraklarında artan finansal etkinliklerine karşı (Emrence, 2012, s. 38-39) bir Müslüman burjuvazisi yaratma fikri özellikle II. Abdülhamid'in temel politikalarından birisidir (Karpaz, 2010, s. 164). Böylelikle Gayrimüslimlerin ekonomik nüfuzu dengelenecek, diğer taraftan farklı İslam unsurları arasındaki dayanışma ve işbirliği güçlendirilecektir. Abdülhamid dönemindeki "Müslümanları kaynaştırma" politikası yalnızca orta sınıf yaratma çabası ile sınırlı değildir. Arapların bürokrasideki etkinliklerinin artması söz konusu politikanın sonucudur (Karpaz, 2010, s. 183).

19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Müslüman ve Hıristiyan orta sınıfları arasındaki ayrılık ve gerginlik yalnızca Balkanlarda ve Anadolu'da değil, aynı zamanda Bereketli Hilal'de de etkisini arttırır (Karpaz, 2010, s. 172). Özellikle Hayfa'daki Hıristiyan tüccarların etkinliğinden rahatsız olan Müslümanların "*ticaret ve arazi spekülasyonlarıyla*" ilgilenmeye başladığı görülür (Emrence, 2012, s. 45). II. Meşrutiyet döneminde Arap vilayetlerinde ortaya çıkan İslam halklarının "sanayileşmesine" yönelik talepler (Gelvin, 2016, s. 307) bu çerçevede anlamlıdır. II. Meşrutiyet'in başlarındaki Gayrimüslimlere yönelik örgütlü boykot hareketi söz konusu politikanın sürekliliğine işaret etmekte, Doğan Çetinkaya'nın (2015) ifadesi ile "Osmanlı ekonomisinin İslamlaştırılması" projesine ışık tutmaktadır. Bunun yanı sıra Balkan Savaşlarında öldürülen Müslümanların intikamını almak isteyen çevrelerin "*Müslümanlara Mahsus*" isimli bir kitapçık çıkarması (Toprak, 2019, s. 131; Çetinkaya, 2015, s. 176-177) Müslümanlık bilincinin Türk milliyetçiliğinin önüne geçtiğini göstermektedir. Dolayısıyla, Fuat Dündar'ın (2013) iddiasının aksine Balkan Savaşları sonrasında da Türk ve Arap unsurların İslam kimliği etrafında birleşebildiğini ileri sürmek mümkündür. Cem Emrence'nin de (2012) belirttiği gibi Müslüman unsurlar "geç dönem Osmanlı devletine sıkı sıkıya bağlıdırlar".

Türk-Arap birliğinin vurgulanmasının bir diğer nedeni de Arap topraklarının verimliliği ve üretim potansiyelidir. Sanayileşme sürecinin hızlanması ile Suriye İmparatorluğunun tekstil

üretim merkezi haline gelirken Filistin'deki tarımsal ürettiği bolluğu (Owen, 2009, s. 261-265) bölgenin İstanbul'un gözündeki değerini daha da artırır. 1857 ile 1905 arasında Irak'ta gözlemlenen nüfus artışı ise tarım arazilerinin gelişmesine işaret etmektedir (Owen, 2009, s. 273). Dolayısıyla II. Abdülhamid ve İTC dönemlerinde Hicaz demiryolunun inşasına öncelik verilmesi, yalnızca hacıların Mekke'ye taşınmasıyla değil aynı zamanda Anadolu ile Arap toprakları arasındaki ekonomik entegrasyonu canlandırma politikası ile de ilişkilidir. Öyle ki Hicaz demiryolunun inşası ile beraber Arap topraklarının daha güvenli hale gelmesi ekonomik kalkınmayı etkileyen faktörlerin başında gelir (Owen, 2009, s. 266).

Anadolu ve Arap toprakları arasında artan finansal aktiviteler Türk-Arap birliğini kuvvetlendirse de Müslüman unsurlar kendi ulusal kimliklerini Osmanlı-İslam çatısı altında da ifade etmekten çekinmezler. Araplar, kendi vilayetlerindeki resmî kurumlarda ve okullarda Arapçanın kullanılmasını savunurken Türkçenin zorunlu tutulması gibi merkezîyetçi uygulamaları *Türkleştirme* politikası olarak algılamaktadır (Kayalı, 2003, s. 14-19). Ancak bu tavır ayrılıkçı bir reaksiyon olmaktan ziyade "Osmanlı-İslam birliği" içerisinde kendi kimliği ile var olabilme kaygısı ile ilişkilidir. Dolayısıyla adem-i merkezîyetçiliği savunan Arap seçkinlerini milliyetçi olarak tanımlamak yanlısamalara yol açabilir.

Bağımsız Arap devleti kurmaya yönelik faaliyetler 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmış ve daha çok Hristiyan Arap çevrelerinde yaygınlık kazanmıştır. Ömer Kürkçüoğlu'nun (1982) ortaya koyduğu belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Arap milliyetçiliği Amerika Birleşik Devletleri'ne (ABD) göçen Lübnanlılarca gündeme getirilmekte, Amerika'dan yürüttükleri propaganda faaliyetleri ile hem Batı kamuoyunun dikkatini çekmeye çalışmakta hem de Suriyeli ve Iraklı Arapları İstanbul'a karşı ayaklanmaya davet etmektedirler. Ernest Dawn'ın (1973) belirttiğine göre ise II. Meşrutiyet döneminde yalnızca 126 Arap seçkini kamuoyunda "Arap milliyetçisi" olarak bilinmektedir. Buna karşın, özellikle toprak sahibi ve aynı zamanda kamuoyu oluşturmada etkili olan yazar ve eğitimci çevrelerin Osmanlıcılığa bağlı kaldıkları görülmektedir. Devlet kurumlarında görev yapan Arapların da büyük ölçüde Türk-Arap birliğini savunduklarını söylemek mümkündür. Milliyetçiliğin daha çok bürokraside kendisine yer bulamayan orta sınıf Araplar arasında yaygınlaştığı anlaşılmaktadır (Dawn, 1973, s. 166-170). Dolayısıyla 19. yüzyılın sonundan itibaren uygulanan "Müslüman burjuvazi yaratma" politikası ve "eğitim kurumlarının, Osmanlı ordusunun ve taşra bürokrasisinin" İmparatorluğun İslami karakterini vurgulaması Balkan Savaşları döneminde de etkinliğini devam ettirmekte, Arap seçkinlerin Osmanlılık ideolojisini pekiştirmekteydi (Emrence, 2012, s. 69).

Arap seçkinler büyük ölçüde Osmanlılık fikrine bağlı kalsalar da İTC'nin Arap vilayetlerine yönelik ıslahat taleplerini yerine getirme konusundaki isteksizliğine tepki gösterirler. Nisan 1913'ten itibaren Cebel-i Lübnan ve Beyrut'ta hükümete yönelik protestolar yaygınlaşınca (Tanin, 1913) İTC merkezîyetçi politikalarını gevşeterek *kontrollü adem-i merkezîyetçiliğe* yönelir. Ayrıca Haziran 1913'te Paris'te *Osmanlı Devleti'ndeki Arap sorununa çözüm bulma* amacıyla Arap cemiyetleri tarafından gerçekleştirilen *Büyük Arap Konferansı* İttihatçıların kaygılarını arttırır (Karpat, 2013, s. 24). Konferansa katılan cemiyetler, *Arap sorununun* yalnız Osmanlı'nın değil aynı zamanda Avrupa'nın da bir meselesi haline geldiğini ileri sürerler. Öyle ki Osmanlı'nın Paris Sefiri Rıfat Paşa konferans devam ederken İstanbul'a gönderdiği telgrafta İngiltere ve Fransa'nın Arap vilayetlerindeki nüfuzunu sınırlandırmak için adem-i merkezîyetçi ıslahatların bir an önce gündeme alınması gerektiğinden bahseder (Kürkçüoğlu, 1982, s. 36-37). İstanbul'u rahatlatan gelişme ise Müslüman Arapların, Avrupa devletlerinin himayesini reddetmesi ve Osmanlı'ya sadakatlerini bildirerek "hem kendilerini hem de Hıristiyanları memnun edecek geniş bir özerklik" ve Arapçanın "lisân-ı resmî" olarak kabul edilmesini talep etmekle yetinmeleri olur (Haddad, 1998, s. 147-148; Tauber, 1993, s. 179; Tanin, 1913). Konferansa katılmayan Arap ileri gelenlerinin her türlü ayrılıkçı faaliyeti kınayarak katılımcıların Arapları temsil etmediğini vurgulamaları İTC'nin endişelerini azaltan bir diğer konudur (Tauber, 1993, s. 183).

Konferans İTC'yi zor duruma düşürecek şekilde sonuçlanmasa da hükümet âdem-i merkezîyetçi bir ıslahat projesi üzerinde çalışmaya başlar. Konferans devam ederken aralarında Mithat Şükrü'nün de bulunduğu bir heyet Paris'e giderek Arap temsilciler ile müzakere masasına oturur (Tauber, 1993, s. 198; Selam, 2005, s. 133; İkdâm, 1913). Müzakerelerin sonucuna göre, Arap vakıfları özgürce çalışabilecek, Araplar barış zamanında askerliklerini kendi vilayetlerinde yapabilecek, idadilerde dersler Arapça verilecek, Arap vilayetlerinde görevlendirilen memurlar için Arapça öğrenme zorunluluğu getirilecek ve Arapların hükümette ve Ayan Meclisi'nde daha fazla temsil edilmesi sağlanacaktır (Kurşun, 1992, s. 71-75; Ahmad, 2017, s. 154). Mahmud Şevket Paşa'nın suikast sonucu hayatını kaybetmesinin ardından Mısırlı Said Halim Paşa'nın Sadarete, Lübnanlı bir Hıristiyan olan Süleyman el-Bustani'nin ise Ticaret ve Ziraat Nezâreti'ne getirilmesi bir bakıma söz konusu müzakereler çerçevesinde değerlendirilmelidir (Ahmad, 2017, s. 154). Bu adımlar Arapların taleplerinin tamamını karşılamasa da kısa sürede Şam ve Beyrut'ta yerel idarecilerin denetimine verilen ortaokulların açılması (Tauber, 1993, s. 208) ve ıslahatlara karşı olduğu düşünülen Suriye Valisi Hazım

Bey'in görevden alınması (Ahmad, 2017, s. 155), İTC'nin *kontrollü adem-i merkeziyet* anlayışına yöneldiğine işaret eden somut örneklerdir.

Türk-Arap Dayanışması ve Siyasi Seçkinler

Balkan Savaşı kayıplarının belirginleştiği dönemde büyük devletlerin Arap topraklarındaki faaliyetlerini yoğunlaştırması, Osmanlı seçkinlerinin Türk-Arap dayanışmasını daha fazla vurgulamasını beraberinde getirir. İttihatçılar ile Hürriyet ve İtilafçıların yanı sıra Arap seçkinlerin büyük çoğunluğu İslam kimliğini öne çıkararak İmparatorluğun birliğini savunan bir pozisyon benimserler. Arap seçkinler İmparatorluğun parçalanarak batılı devletlerin nüfuzuna girmesi tehlikesine dikkat çeker. *İkdam* gazetesinin 6 Kânûn-ı sâni 1913 tarihli sayısında bir Arap gazetecinin kaleminden Türk-Arap dayanışmasının önemine işaret eden bir makale yayınlanır:

“Artık yeter! Kesile, koparıla bu vatanın sîne-i mübâreki üzerinde iki büyük anasır kaldık! Arab, Türk! Bunları yekdiğeriyle birleştiren samimi ve şedîd râbitalar vardır. Bunların asla kopmamasına her iki taraf hizmet etmelidir” (İkdam, 1913).

İstanbul'da Arapça yayınlanan aylık *al Hidaya* gazetesinin Mart 1913 tarihli sayısında ise Türklerin ve Arapların farklılıklarını bir kenara bırakarak İslam birliğinde buluşması gerektiği ifade edilir (Landau, 1990, s. 75). *Sebillürreşâd* dergisinin Aralık 1913 sayısına konuk olan bir Arap gazeteci, büyük devletlerin Osmanlı'yı parçalama planlarına ilişkin tartışmalar gündeme getirildikten sonra Bâb-ı Âlî ile Araplar arasındaki yakınlaşmanın Arap vilayetlerinde yarattığı mutluluktan bahsedilir. Ardından “ecnebilerin vatanı yok etme” tasarılarına karşı Türklerin ve Arapların “el ele vermesi” gerektiği ifade edilir:

“[...] Vatanımızın ecnebidlerden muhâfazası uğrunda el ele verelim, ittifak edelim; ecnebidlerden sakıyalım, çünkü bunların zararları hepimize aid olacaktır; çünkü bunlar hepimize düşmandır, onların tesvîlâtlarına aldanmayalım; bugün Fransa'nın Tunus, Marakeş, Cezayir'deki icrâât-ı zâlim ânesini unutmayalım. Ermenilerin Ruslara alet oldukları gibi biz de Fransızlara âlet-i şer olamayalım” (Sebillürreşâd, 1913).

Osmanlıcı Arap seçkinlerin başında gelen Lübnanlı yazar Şekib Arslan, emperyalistlerin istilasından korunmak için İmparatorluktaki İslam birliğinin vurgulanması gerektiğine inanır (Cleveland, 2017, s. 51). İTC'nin Balkan Savaşları sırasında uygulamaya koyduğu Osmanlı'nın İslami karakterini vurgulama siyasetinin Arap topraklarındaki sözcülüğünü üstlenir. Haziran 1913'te Paris'te düzenlenen Büyük Arap Kongresine katılan seçkinleri ihanet ile itham etmekle kalmaz. Beyrut, Şam, Kudüs ve Medine'de arkadaşı Abdülaziz Caviş ile birlikte Türk-Arap

birliğinin önemini anlatmaya, ayrılık yanlısı Arap milliyetçilerine bölünmenin tehlikelerini göstermeye çalışır:

“Araplarla Türkler arasındaki bölünmenin hayli garip ve gereksiz olduğundan ve imparatorluk mefkûresine sıkı sıkıya sarılmak lüzumundan bahsettim. Yabancı güçlerin, Türklerle Araplar arasında güçlükler bulunduğu kanaatini yayarak bunu suiistimal suretiyle kendi menfaatlerine kapı açacaklarını, Osmanlı topraklarını ele geçireceklerini ve kolonileştireceklerini ifade ettim” (Cleveland, 2017, s. 58-62).

Geç Osmanlı döneminin eğitim politikasını belirleyen seçkinlerin başında gelen Sât-ı El Husrî ise 1913'teki makalelerinde Arap kimliğini vurgulamak suretiyle Türklerin en az Araplar kadar İslam medeniyetine katkı sağladığını ifade eder ve İslam dünyasının bekası için Türk-Arap birliğinin güçlendirilmesi gerektiğini savunur. Ona göre vatanseverlik için dil birliği gerekli değildir. Alsace'ta yaşayan ve Almanca konuşan insanlar nasıl Fransa'nın bir parçası iseler Arapça konuşan Osmanlılar pekâlâ Osmanlı vatanseverliğini benimseyebilirler. Dolayısıyla el-Husrî, Osmanlı vatanseverliğinin ancak İslam kimliği etrafında şekillenebileceğine inanır (Cleveland, 2018, s. 94-98).

Ona göre İslamiyet, Hıristiyan dünyasının içinde bulunduğu rekabet ve çatışma halini teşvik etmemekte, Müslümanlar arasında dayanışmayı öğütlemektedir. Dolayısıyla milliyetçilik dalgası nedeniyle Osmanlı'nın Müslüman unsurlarının birbirinden ayrılmasını olası görmemektedir. Osmanlı siyasi geleneğinin Müslümanlar arasında ayrımcılığa izin vermediğini de belirterek Türk-Arap dayanışmasının sağlam bir zemine oturduğunu ifade etmiştir:

“Bundan başka İslam-ı Osmanlıların tarihleri arasında hiç mübânenet yok, bilakis pek şayan-ı dikkat bir müşâreket var. Tarih, Osmanlı anasırları arasında Müslüman olmayanlara siyaseten ayrı bir mevki' vermiş ise de Müslüman olanları birbirinden katıyen ayırmamıştır, onların hiçbirini ne kanunen ve ne de fiilen hâkim ve mahkûm yapmamış, “din ve millet, ikisi birdir” esasına tamamıyla sadık kalmıştır”. (El Husrî, 1913, s. 26-27).

Osmanlıcı Arapların yanı sıra İTC'ye muhalefeti ile tanınan çevrelerin de *yaklaşan tehlikeye* dikkat çektikleri görülür. Savaşın başladığı dönemde Büyük Kabine'yi destekleyen *İkdam*'ın başyazarı Ali Kemal (Uzun, 1989, s. 406), “Osmanlı'nın gözünde değer bakımından Şark-i Anadolu'dan bir farkı olmayan Suriye'nin” Fransız tehdidi altında olduğunu vurgulamaktadır. Adem-i merkezîyetçiliği savunan Ali Kemal'e göre emperyalist hesapları boşa çıkarmanın tek çaresi merkezîyetçi politikardan dolayı hoşnutsuzluğunu saklamayan Suriye ahalisini yeniden kazanmaktır:

“Maa’l-esef, bu siyâsetin bir mahzûru vardır. O da şimdiye kadar en âlim tecrübelerle sabit oldu, yangına körükle gitmek, düşmanın ekmeğine yağ sürmek, aradığı fırsatı elimizle tedarik ederek Suriye’yi biran evvel Trablusgarb vesaire gibi kapdırmaktır [...] Artık bıçak kemiğe dayandığı için, Suriye’de ciddi ıslâhâta girişmeliyiz. O köhne, o istidâd-ı merkezîyet usulüyle bu vilâyetlerimizde iş göremeyiz” (Ali Kemal, 1912).

Bâb-1 Âli baskınıyla İTC’nin iktidarı yeniden ele almasının ardından Viyana’ya giden Ali Kemal, Nisan 1913’te İstanbul’a geri döner (Uzun, 1989, s. 406). İstanbul’a döndüğü günlerde İTC’nin Arap topraklarına yönelik “kontrollü adem-i merkezîyetçilik” politikası başlatması Ali Kemal’i cesaretlendirir. 8 Mayıs 1913’teki *Suriye Ahvali* başlıklı yazısında muhalif olduğu İttihatçıları “kıymetli Suriye’ye yönelen emperyalist tehlikenin” farkında olmaya çağırır: “Diğer cihetten bazı Düvel-i Muazzama bu [halden] bu felaketimizden istifade ederek mülk-i kıymet-dârimıza göz dikdiler, zaman müsaid olunca, bir fırsat düşünce tasallut [...] edebilmek için alttan alta hazırlığa başladılar” (Ali Kemal, 1913).

Ali Kemal gibi büyük devletlerin faaliyetlerine karşı Türk-Arap birliğini savunan Mehmed Akif, İTC’nin kurumsal yapısının içerisinde yer alsa da Ziya Gökalp’in “kavmiyetçi fikirlerinden” rahatsız olduğu için İttihatçı çevrelerden uzaklaşmıştır (Okay, Orhan ve Düzdağ, 2003, s. 433). Mehmed Akif’e göre Osmanlı bir İslam İmparatorluğu’dur ve Türk-Arap birliğinin kuvvetlenmesi için “kavmiyetçi akımlardan” uzak durulması gerekir. Dolayısıyla milliyetçiliğin Türk-Arap birliğini engellemeyeceğini ileri süren görüşlere katılmaz. Bu bağlamda Aralık 1912’deki makalesinde İmparatorluğun Müslüman unsurlarını İslam kimliği etrafında barışa davet eder (Ersoy, 2011a, s. 238).

Balkan Savaşı’ndaki olumsuz gelişmelerin İslam birliğine de zarar verdiğini düşünür ve Arnavutların devletten kopmasını Müslümanların *ruhen ölümü* olarak niteler (Ersoy, 2011b, s. 228). Ona göre *İslam İmparatorluğu’nun* yara alması Müslümanları esaret tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştır. Bu nedenle Müslüman unsurlara uyarılarını sıralayarak birlik çağrısını yineler:

“Arabın Türke; Lâzın Çerkese, yâhud Kürde/Acemin Çin[l]iye rüchânı mı varmış? Nerde!/Müslümanlık’ta ‘anâsır’ mı olurmuş? Ne gezer!/ Fikr-i kavmiyeti tel’in ediyor Peygamber. En büyük düşmanıdır ruh-i Nebî tefrikanın/Adı batsın onu İslâm’a sokaan kaltabanın!/Şu senin âkıbetin bin bu kadar yıl evvel / Sana söylenmiş şimdi cedel?” (Ersoy, 2011b, s. 236).

Burada dikkat çeken nokta Müslümanların birbirinden üstün olmadığını vurgularken “Arabın Türke [...] rüchânı mı varmış?” ifadesini kullanmasıdır. Arapların Türklerden üstün olmadığını

belirtmesi muhtemelen bu dönemde görünürlüğü kısıtlı da olsa artan Arap milliyetçiliğine duyduğu tepkiden ileri gelmektedir. Mehmed Akif “milliyetçiliğin yarattığı parçalanmayı” yalnızca Osmanlı’nın değil aynı zamanda İslam dünyasının geleceğine yönelik bir tehdit olarak görmektedir. Arap milliyetçiliğini “bozuk dava”, buna karşın İTC hükümetini de “karmakarışık, perişan yönetim” olarak niteleyen Mehmed Akif (2011b), her iki tarafın izlediği yolun İslam dünyasının parçalanması ve yok oluşuyla sonuçlanacağını savunmakta, Osmanlı’nın elinde kalan Anadolu ve Arap topraklarının birliğini korumak için kendilerine “rehberlik eden milliyetçilik hayduduna” karşı Türkleri ve Arapları uyardığıdır. Aşağıda da görüleceği gibi düşünceleri temel olarak İttihatçılarınkine benzetmekle birlikte, “milliyet” kavramının Müslümanların gündeminden tamamen çıkmasını istemektedir (Tunaya, 2003, s. 70-71).

Osmanlı unsurlarının “ittihadına” yönelik çabaların “beyhude” olduğuna inanan (Üç Tarz-ı Siyaset ve Tartışmalar, 2015, s. 74), buna karşın Osmanlı Türklerinin “kuzeydeki ırkdaşlarıyla” siyasi birlik kurmasını savunan “Pantürkizmin babası” Yusuf Akçura (Yüce, 1989, s. 228), Balkan Savaşları sırasında söz konusu görüşlerini esneterek Türk-Arap yakınlaşmasına destek verir. Ali Kemal ve Mehmed Akif’in kaygılarını paylaşarak büyük devletlerin Arap topraklarında nüfuz oluşturma faaliyetlerini bertaraf etmenin yolunun her iki unsurun dayanışmasından geçtiğine inanır. Osmanlı’nın adem-i merkezîyetçiliği benimsemesi konusunda Ali Kemal ile hemfikir olan Akçura, Arapların özerklik taleplerine destek verir (Ahmad, 2017, s. 156). Diğer taraftan Arapların milli bilinçlerinin kuvvetlenmesini bir “milliyetperver” olarak olumlu gördüğünü ifade ederken, Balkan Savaşı’nın getirdiği siyasi durumun Türk-Arap dayanışmasını zorunlu kıldığını vurgular:

“Vâkı’â bütün Türklerin bugünkü günde hali, vaziyeti taaruz edecek, medeniyetçe kendi ile aynı seviyede ya da ileride olanları yenecek derecede değil; bunun için [Beyrut’un ileri gelenlerinden liberal siyasetçi] Hasan Bey’in fikrini ben de doğru olarak kabul ediyorum. Türklerin ve Arapların anlaşmaları gerekir. Hem bu konuda Osmanlı hükûmetinin tedbirlerini beklemek yetmiyor, Türkler, Araplar milletçe kımıldanıp kendi aralarında yakınlaşma, anlaşma çarelerini izlemeleri gerekir” (Akçura, 2016b, s. 74).

Akçura, Türk-Arap dayanışmasını büyük devletlere karşı önlem bağlamında geçici bir çözüm olarak bakacağını da belli etmektedir. Öyle ki uzun vadede Arapların milli bilinçlerinin güçlenmesi ve emperyalist tehlikenin ortadan kalkması halinde Osmanlı’nın bu toprakları elinde bulundurmakta ısrar etmemesini önerir (2016b, s. 48).

Önde gelen İttihatçıların konuya ilişkin görüşlerine bakıldığında ise diğer seçkinlerden farklı bir noktada olmadıkları görülmektedir. İttihatçıların, yeniden iktidar oldukları Ocak 1913'ü takip eden günlerde Türk-Arap birliği meselesi üzerinde fazla durmadıkları, İTC'ye yakın gazetelerde konuya ilişkin kayda değer bir yazının veya haberin çıkmadığı söylenebilir. Bu durumun öncelikli sebebi, Balkan Savaşı'nın getirdiği yıkımın diğer meselelerin önüne geçmesidir. Söz konusu gazeteler bu dönemde Edirne'nin kaybedilmesi ile meşgul olurken, Cebel-i Lübnan, Halep ve Trablusgarp ile ilgili küçük haberler üçüncü ya da dördüncü sayfalarda ancak yer bulabilmiştir (Tanin, 1913). Dikkat çeken tek haber 19 Şubat 1913'te Suriyeli gazeteci Muhammed Kürd Ali'nin *Tanin*'de yer alan röportajıdır. Osmanlıcı tutumuyla bilinen Kürd Ali, Arapların Fransa'ya karşı mesafeli olduğunu, bu ülkenin Cezayir'deki zorba tutumunun Suriye Müslümanlarını bu konuda ihtiyatlı davranmaya mecbur ettiğini, ancak İngiltere'nin Mısır'daki barışçıl yönetiminin Osmanlı Araplarının ilgisini çekebileceğini belirterek dolaylı yoldan ıslahatlara bir an önce başlanması gerektiğini savunur (Tanin, 1913). *Tanin* yazarları, Muhammed Kürd Ali'nin adem-i merkezîyetçiliğin önemini ima eden bu görüşlerine ilişkin herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Ne var ki kamuoyundaki sessizliğin ötesinde, İttihatçıların İslam birliğini sağlamlaştırmaya yönelik faaliyetlere henüz Ocak 1913'te başladığı görülmektedir. Bu dönemde İTC'nin inisiyatifi ile kurulan "Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye" Türkler ile Arapların arasındaki bağı sıkılaştırmanın yanı sıra Tunus ve Hindistan gibi İmparatorluğun dışında kalan Müslümanlar ile de ilişkileri kuvvetlendirmeyi amaçlar. Yukarıda görüşlerine değinilen Şekib Arslan söz konusu cemiyetin önde gelen seçkinleri arasında yer alır (Landau, 1990, s. 92).

Arap vilayetlerindeki hoşnutsuzluk Nisan 1913'te Beyrut'ta başlayan protesto ve grevler (Tanin, 1913) ile birlikte gündemin ana maddesi haline gelir. Bu tarihten itibaren Arap vilayetleri ile ilgili haberlerin birinci sayfalara taşındığı, başyazarların ise Arap meselesi üzerine ardı ardına makaleler yazdıkları görülür. Bâb-ı Âli'de görülen panik havası İttihatçıların söylemlerine de yansımıştır. Talat Paşa'nın Arapların "kavm-i necib" olduğunu söylemesi ve Arapçaya duyduğu yüksek saygıyı vurgulaması çerçevede anlamlıdır (Kayalı, 2003, s. 75; Tauber, 1993, s. 107). Beyrut Şehremini ve Suriye Islahat Komisyonu üyesi Selim Ali Selam'ın anılarındaki ifadelerinden yola çıkarak Talat Paşa'nın Arapları kazanmak için yoğun çaba harcadığı ileri sürülebilir:

"[Hükümetle müzakereler için İstanbul'da bulunduğumuz sırada] herkesten çok Talat Paşa ziyaretimize geliyordu. Anlaşmamızın gereklerini yerine getirmek için kendisini sürekli teşvik ediyorduk, o da uygulayacağına dair kesin sözler

veriyordu. Beyrut ve Şam'dan gelenlerle bir araya gelmemiz için İttihat ve Terakki tarafından tertiplenecek bir ziyafet planlanacağını söyledi. Kabul etmedik, ancak defalarca ve çokça ısrar etti. Bu şahsi bir mesele olmaktan çok prensip meselesi olduğu için her seferinde reddediyorduk” (Selam, 2005, s. 134).

İTC'ye yakın seçkinlerden Celal Nuri [İleri] 1913'te yayınlanan *İttihad-ı İslam: İslam'ın Mazisi, Hali, İstikbali* başlıklı eserinde büyük devletlerin manipülasyonlarını engellemek için Araplara özerklik verilmesini savunur. Ona göre Araplara kendi dillerinde eğitim hakkı tanınır ve kamu kuruluşlarında Arapçanın yaygınlaşmasına izin verilirse Türk-Arap birliği güçlenecektir. Bu siyasetin izlenmemesi halinde Fransa ve Britanya'nın Osmanlı'yı parçalayacağını ileri sürerek bir bakıma İttihatçı çevrelerde baskın olan merkezîyetçi anlayışa karşı çıkar. Ona göre iki unsur arasındaki bağ Türkçenin yaygınlaştırılması ile değil Halifeliğin birleştiriciliğiyle kuvvetlendirilebilir. Dolayısıyla Celal Nuri'nin düşüncelerinin dönemin “Panislamcı ruhunu” yansıttığını savunmak mümkündür (Landau, 1990, s. 81-82).

Celal Nuri'ye göre Arap milliyetçiliğinden ziyade büyük devletlerin, gayrimüslim Arapların ve misyonerlerin faaliyetleri Arap vilayetlerindeki nizamı tehdit etmektedir. (Celal Nuri, 1913, s. 36). Satı El Husri gibi İslam birliğinin Türk-Arap dayanışmasının doğal zemini olduğuna inanırken Türklerin Arapça eğitimi konusunda daha hassas olması gerektiğini öne sürer. Ona göre her Müslüman biraz Arap'tır ve Arapçayı iyi öğrenmek Müslümanların yükümlülüğüdür (Celal Nuri, 1913, s. 70-71).

Celal Nuri Türk-Arap dayanışmasının önemine dikkat çekerken bir taraftan da Ali Kemal gibi İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı'nın Arap vilayetlerine nüfuz etme çabasını kaygıyla karşıladığını belirtir. Fransa'nın Suriye'yi İngiltere'nin ise Basra'da nüfuz oluşturma çabalarına karşı İstanbul'a uyarılarını sıralar. Bunun yanı sıra Gayrimüslim Arapların müstakil bir Arabistan kurulmasına yönelik faaliyetlerini gündeme getirir. Arabistan'ın bağımsız bir devlet haline gelmesi durumunda Avrupalı güçlerin etkisine gireceğini ve böyle bir durumda Müslümanların gayrimüslimlerin altında ezileceğini öne sürer (Celal Nuri, 1913, s. 76-80).

İTC'nin sözcüsü kabul edilen *Tanin* gazetesinde Iraklı Babanzade İsmail Hakkı'nın başyazar olması da İttihatçıların *Arapları hoşnut etme* çabasının bir yansıması olarak okunabilir. İsmail Hakkı aslen Kürt olmakla birlikte doğum yeri Bağdat'ta Araplar tarafından tanınan ve sevilen bir figürdür. İttihatçıların Iraklı Araplarla iletişimini koordine eden İsmail Hakkı (Hut, 2013, s. 106), 1908 ve 1912'de İTC'nin listesinden Bağdat mebusluğuna seçilmiş (Hut, 2013, s. 112-113); 1913'te *Tanin*'in başyazarlığını üstlendikten sonra İslam birliğinin önemine işaret ederek Arapların İmparatorluğun vazgeçilemez unsuru olduğunu sıklıkla vurgulamıştır.

19 Nisan 1913'teki *Beyrut Hadisatı* başlıklı makalesi İsmail Hakkı'nın bu perspektifini yansıtan çarpıcı bir örnektir. Beyrut'taki protesto gösterilerini eleştiren İsmail Hakkı, Arapların Osmanlı için ifade ettiği değer altını çizer: “Arabla Türkün ayrısı gayrısı yokdur. Arabı mesud edecek bir teklife bir Türk de bütün mevcudiyetiyle talibdir. Çünkü Arabın saadeti Türkün saadetinden başka bir şey değildir. Türk, Arabın; Arab, Türkün vekîl-i müdafî’ olmalıdır” (İsmail Hakkı, 1913).

Bir diğer yazısında Celal Nuri gibi Arapçanın öneminden bahsederken Osmanlı İmparatorluğu'nun bir İslam devleti olduğunu ve Arapçanın ikinci plana atılmasının söz konusu olamayacağını ifade eder. Bunun da ötesinde Osmanlı'nın diğer vilayetlerinde de Arapça eğitimine önem verilmesi gerektiğini söyleyerek bir bakıma Türkler ve Araplar arasındaki bağı sıkılaştırmanın yollarını arayan İttihatçıların düşüncelerini köşesine taşır:

“Arabçayı yalnız Arab lisanıyla mütehakkim memleketlerde değil Arab lisanıyla mütehakkim olmayan memleketlerde de kemâl-i ehemmiyetle nazar-ı dikkate almak lazımdır. Devlet yalnızca birkaç milyon Arap vatandaşa malik olduğundan dolayı değil, Müslüman bir devlet olduğundan dolayı da Arabçayı Arab olmayan vilayetde de kâmil-i ehemmiyetle te'mîn etmelidir” (İsmail Hakkı, 1913).

İsmail Hakkı, Arap vatandaşların Osmanlı'ya bağlılığından şüphe duymadığını belirtirken, ayrılıkçılık peşinde koşanların ise büyük devletlere hizmet eden kimseler olduğunu ileri sürer. Ona göre Arap halkıyla ilişkisi sınırlı olan milliyetçilerin önemli bir kısmı yurt dışında yaşamakta ve Arap vilayetlerinin büyük devletler tarafından ilhak edilmesine gayret etmekten başka bir şey yapmamaktadır:

“Amerika'daki Suriyeliler tarafından neşredilen bu gazetelerin Arab ihvânımızla münâsebetleri yalnız Arab lisanı ile intişâr etmekden ibâret olduğuna kaniyiz. Zira Ebabil gazetesinden naklen neşr ettiğimiz fıkralar[daki] [düşüncelerin] bir garîbin zihninden bile geçmeyeceğine eminiz. Meselâ deniliyor ki: ‘Türkler Arablara zulmettiler. Arablar Türklerden be-heme-hâl ayrılmalıdır. Ancak Arablar Türklerden ayrıldıktan sonra müstakil bir hayat geçirene kadar [...] yekdiğeriyle rekabet halinde bulunacağından iyisi mi Suriye'yi [...] Fransa'ya ilhâk edelim. Bu tarz muhâkemenin ne hamiyet-i İslâmiyye, ne cem'iyet-i Arabiyye ve ne de hiçbir cem'iyet-i milliyeye ile kabûl-ü tevfiik olmadığını beyana hacet görmeyiz [...] Şimdi yine böyle iki yüzlü, [...] Arab vatandaşlarını aynı suretle aldatan ba'zı eşhas var. Kimi Fransa'ya, kimi İngiltere'ye iltihâk

lüzûmundan bahsetti. Yalnız bu i'tirâflar Arab vatandaşlarımızın gözünü açmağa kifâyet eder sanırız” (İsmail Hakkı, 1913).

Seçkinlerin birçoğu gibi Arap meselesini büyük devletlerin siyasi amaçlarıyla ilişkilendiren İsmail Hakkı, Avrupa ve Mısır gazetelerinde kendisini eleştiren Arap milliyetçilerine tepki göstererek, bu kişilerin Araplıkla ilişkisi olmadığı yönündeki görüşünü tekrarlar. Yazısının devamında ise Suriye'nin, Arabistan'ın ve Anadolu'nun bütünlüğüne vurgu yapar. Ona göre “Devlet-i Osmaniyye Türk, Arab, Kürd bi'l-cümle akvamın pederidir. Bu evlâd-ı muhtelifenin arasında ayrılık gayrılık yoktur” (İsmail Hakkı, 1913).

Türk-Arap dayanışmasını vurgulayan bir diğer İttihatçı seçkin Çerkeşşeyhizâde Halil Hâlid'dir. Halil Hâlid Meşrutiyet'in ilk yıllarında büyük ölçüde yurt dışında bulunsa da İttihatçı çevrelerce tanınan ve saygı duyulan bir seçkindir. Bosna Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhak edilmesine karşı halka boykot çağrısında bulunanların arasında yer almış; hatta *boykot* kelimesini Türkçede ilk defa kendisi kullanmıştır. 1912 Nisan'ında İttihad ve Terakki Fırkası listesinden Meclis-i Mebusan'a girmiş; Meclis'in Büyük Kabine tarafından Ağustos 1912'de ayında kapatılması üzerine 1914 yılına kadar kalmak üzere Hindistan'a gitmiştir (Uzun, 1997, s. 313-316).

Nisan 1913 öncesinde de Türk-Arap dayanışmasının önemine işaret eden Halil Hâlid, Türklerin ve Arapların ayrılmaları halinde hayatta kalamayacağını ifade eder. Bu doğrultuda, Batılıların tahakkümünden korunmak için her iki unsurun arasındaki bağın kuvvetlenmesi gerektiğini savunur. Ona göre tehlikede olan yalnızca İmparatorluk değil, aynı zamanda İslamiyet'tir:

“Yani Türklerle Araplar arasındaki siyasî yakınlık bağları ne kadar zayıflatılırsa, İslâm'ın istiklâl ve hâkimiyeti de o nisbetle zevâle uğrar. Yine o takdirde, bu iki kavmin evlâtları- Şarklıları kendilerine denk saymaya tenezzül etmeyen daima aşağı gören- Batılıların hâkimiyetine, o nisbetle mâruz kalırlar ve işte o zaman, iftihar ettikleri millî şerefleri de aynı derecede kaybolur gider[...] Hristiyan Avrupa'nın istilâsının gâlip geldiği şu devirde, orada dahi bir Türk devletinin, masum ve emin olarak, dayanıp devam edebilmesi mümkün değildir. Böyle bir durumda, Arabın yardımından mahrum bir Türk devletinin istiklâline sahip olabileceği zannına ben, hayâl-i muhâl derim” (Hâlid, 2005, s. 62-64).

Türk-Arap dayanışmasının kuvvetlenmesinin şartlarından birisinin de Arap vilayetlerinde görevlendirilen memurların Arapça öğrenmesi olduğunu düşünen Halil Hâlid'e göre (2005), devletin resmi lisanı Türkçe olmalıdır. Arapçanın da resmi lisan kabul edilmesi halinde ülkenin

parçalanmaya sürükleneceğini ileri sürerek (Hâlid, 2005, s. 85), İttihatçıların merkezîyetçi yaklaşımını ortaya koyar. Ne var ki İttihatçılar Nisan 1913'ten itibaren *kontrollü adem-i merkezîyetçiliğe* yönelerek Osmanlı Araplar arasında yükselen hoşnutsuzluğu ortadan kaldırmaya çalışacaklardır. Öyle ki Osmanlı'nın bir Türk-Arap İmparatorluğu'na dönüştürülmesi projesi dahi bu bağlamda gündeme gelecektir.

Türk-Arap İmparatorluğu

İttihatçılar, II. Abdülhamid döneminde itibaren Osmanlı ordusunun modernizasyonu ile ilgilenen Mareşal von der Goltz'ün (Özcan, 2010, s. 179-191) tavsiyeleri doğrultusunda Türk-Arap İmparatorluğu ya da Federasyonu'nun oluşturulması üzerinde durmaya başlamıştır. Von der Goltz'ün düşüncesi, Avusturya- Macaristan İmparatorluğu modeline dayanan, Türk ve Arap unsurların egemenliğinde yeni bir İmparatorluk modeline geçilmesi yönündedir (Kayalı, 2003, s. 151). Bu çerçevede yeni İmparatorluğun başkenti hem Türkler hem de Araplar için önemli olan Halep veya Şam olacaktır:

“Hükûmet-i Osmaniye'nin Avrupa'da artık menâfi' kalmamıştır. Onların menfaati yalnız arâzî-i meftûhada kalan Slavları sıyânet ve daha iyisi müsait şerait ile bu ahaliyi Anadolu'da birleştirmekden ibaretdir [...] Pây-ı tahtın diğer bir mahalle nâkil edilmesi, Hükûmet-i Osmânniyye'nin terakki edebilmesi ve Arablar ile daha sıkı râbitada bulunabilmesi için elzemdir [...] Pây-ı taht Halep ve Şam'a nâkil edilecek olursa Halife, Ahâlî-yi İslâmiyye'ye daha ziyade yaklaşıp ve onunla daha sıkı temasda bulunacaktır. Pây-ı taht hududun bir köşesinde olmakdan ise merkezde bulunursa memleket daha muntazam bir surette idare edilebilir” (İkdâm, 1913).

Arap topraklarındaki hoşnutsuzluğun artmasını ve bu coğrafyanın İngiltere ile Fransa'nın nüfuzuna girmesini engellemek için çareler arayan İttihatçılar, Goltz Paşa'nın bu önerisini pratiğe dökmek için Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun siyasi ve idari yapısı hakkında bilgi toplama yoluna koyulur. Bu doğrultuda Osmanlı'nın Viyana Büyükelçisi Hüseyin Hilmi Paşa'dan *ikili monarşinin* işleyişi hakkında bir rapor istenir. İttihatçıların Türk-Arap İmparatorluğu fikrine ilgi göstermesinin temel nedeni Arapları hoşnut etme kaygısı olmakla birlikte, İmparatorluğun yükünü Türkler ve Araplar arasında paylaşırma arayışıdır (Ahmad, 2017, s. 151). Dolayısıyla merkezîyetçi politikaların artık işlemediği ve yetki paylaşımının İmparatorluğu ayakta tutabilecek yegâne çare olduğunu düşünmüş olmaları muhtemeldir. Falih Rıfkı [Atay], dönemin ileri gelen Türkçülerinin bu konuda hemfikir olduğunu ifade etmektedir: “Öyle görünüyordu ki Türkçülük hareketi Osmanlı-İslamcılık fikir akımını gevşettikçe Hicaz,

Suriye ve Irak Araplığı ile Anadolu ve Trakya Türklüğü arasında bir federasyon yapmak imkânsız olmayacaktı. Türkçülerden ileri görüşlüler bu fikirde idiler” (Atay, 2013, s. 140). Atay’ın bu ifadesi dönemin Türkçülerinin Araplarla dayanışma konusunda bir rezervleri olmadığına işaret eden bir başka ayrıntıdır.

Yusuf Akçura’nın konuya ilişkin yukarıda tartışılan ifadelerinin yanı sıra Türkçülüğün bir diğer önde gelen temsilcisi Ziya Gökalp’in Balkan Savaşları sonrasındaki görüşleri, Atay’ın bu tespitini kuvvetlendirmektedir: “Osmanlı Devleti bir İslam Devleti’dir, yani Müslüman milletlere dayanan bir devlettir. Varlığı ile birlikte, kültür ve bilimi ile dayanak olan iki büyük unsur Türk ve Arap milletleridir. Öyleyse Osmanlı Devleti’ne bir Türk-Arap devletidir, denilebilir” (Gökalp, 2013, s. 67).

Halide Edib de [Adıvar] o dönemde Osmanlı seçkinleri arasında “Halifenin otoritesi altında iki parlamentolu bir ikili monarşinin hayata geçirilmesine yönelik hatırı sayılır bir istek olduğunu” belirtmiştir (Saab, 1958, s. 237; Ahmad, 2017, s. 152). İTC’ye yakın seçkinlerin arasında yer alan ve savaş başladıktan sonra Türk Ocağı’na üye olan Halide Edib (Enginün, 1988, s. 376) aynı dönemde yazdığı *Yeni Turan* romanında Arapları ve Osmanlı dışındaki diğer Müslüman halkları kapsayan federasyon tarzı bir *ütopyanın* üzerinde durmaktadır: “Liberal ve demokratik Türkiye, emek ve sadeliğe doğru giden idare sisteminde şovenliğe yer vermeyen, Yakın Şark’da bir nev’i birleşmiş milletler şeklini istihdaf eden bir Türkiye bu kitabın baş gayesi idi” (Adıvar, 2015, s. 222). Romanın ana fikrine bakılırsa, Türklerin gücünü koruyabileceği siyasi sistem *büyük Arabistan’ın* dâhil olduğu bir federasyondur. “Türk halifesi altında toplanan” federasyonun kurulması ile birlikte Osmanlı’nın beka sorunu ortadan kalkacak, aksi takdirde “Türk, kuvvetini tamamen kaybedecek[tir]” (Adıvar, 2014, s. 43). Halide Edib *Büyük Federasyonun* kurulmasının Türklerin *hayatta kalması* için tek seçenek olduğunu vurgularken, bu federasyona “zavallı İran ve sırayla sair küçük devletlerin” katılmak isteyeceğine inanır (Adıvar, 2014, s. 44). Türk milliyetçisi olduğunu gizlemeyen Halide Edib, Türklerin, Arapların ve diğer Müslüman milletlerin kaderinin birbirine bağlı olduğunu, bir başka ifade ile diğer Müslümanlarla dayanışmaksızın Türklerin var oluşunun tehlikeye gireceğini ifade etmektedir.

Ne var ki, Osmanlı Devleti bir Türk-Arap İmparatorluğu’na dönüşmemiştir. Gelgelelim Türk-Arap İmparatorluğu ya da Federasyonu fikri var oluş kaygısının zirveye ulaştığı Birinci Dünya Savaşı sırası ve sonrasında yeniden gündeme gelecektir. Ziya Gökalp’in Mart 1918’de bir Türk-Arap Federasyonu kurulmasını önermesi (Saab, 1958, s. 237) ve Cenap Şahabettin’in 1918 yılında Suriye seyahati sırasında Muhammed Kürd Ali’ye “Memleketin ancak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi ayakta kalabileceğini” söylemesi (Kürd Ali, 2006, s. 170) bu

bağlamda örnek olarak değerlendirilebilir. Bunun da ötesinde Kurtuluş Savaşı sırasındaki Türk-Arap yakınlaşmasının bir konfederasyona dönüştürülmesine ilişkin tartışmalar hem Türklerin hem de Arapların üzerinde durduğu konuların arasında yer alacaktır (Kuran, 2000, s. 448; Umar, 2003, s. 66; Yılmaz, 2010, s. 299). Cumhuriyet yıllarında ise Hüseyin Cahit Yalçın benzer bir düşüncüyü Balkanları da içine alacak şekilde yeniden gündeme getirecektir (Yalçın, 1939).

Sonuç

Balkan Savaşlarının travmatik etkisi Osmanlı siyasi seçkinlerinin İslam birliği düşüncesini öne çıkarmalarını beraberinde getirmiştir. Söz konusu düşünce dönemin ardı arkası kesilmeyen siyasi kavgaları ve Arapların otonomi talepleri karşısında İttihatçıların bocalayan tutumuna rağmen gücünü korumuştur. Osmanlılık ideolojisinin İslami karakter kazanmasının arka planında ise 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Müslüman orta sınıf yaratma politikası bulunmaktadır. Söz konusu politika Müslüman unsurların İmparatorluk içerisindeki ekonomik gücünü arttırmayı amaçlamaktadır. Osmanlı Müslümanlarını ekonomik anlamda Gayrimüslimlere karşı güçlendirme çabası kaçınılmaz olarak Müslüman dayanışmasını ideolojik bir çerçeveye yerleştirmiştir. Kısa süre içerisinde büyük devletlerin Osmanlı toprakları üzerinde nüfuz oluşturma faaliyetlerine karşı geliştirilen bir söyleme dönüşen İslam birliği anlayışı, etnik kimliği fark etmeksizin bütün Müslüman unsurlar tarafından benimsenmiştir. Balkan Savaşının getirdiği kayıpların ardından Müslümanların çoğunluk haline gelmesi ve devletin kendisini varoluş krizi içerisinde bulması, seçkinlerin halihazırda zihin dünyasını şekillendiren İslam birliği düşüncesini daha da pekiştirmiştir. Bu nedenle yükselen milliyetçilik ve fırka ayrımları dahi seçkinlerin Türk-Arap dayanışması etrafında toplanmasını engelleyememiştir.

KAYNAKLAR:

Adıvar, Halide Edib (2015). *Mor Salkımlı Ev*. 16.b.s. İstanbul: Can Yay.

Adıvar, Halide Edib (2014). *Yeni Turan*. İstanbul: Can Yay.

Ahmad, Faroz (1966). "Great Britain's Relations with the Young Turks: 1908-1914". *Middle Eastern Studies*. Cilt 2, Sayı 4 : 302-329.

_____ (1992). "A Note on the International Status of Kuwait before November 1914". *International Journal of Middle East Studies*. Cilt 24. Sayı 1: 181-185.

_____ (2017). *Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler: Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar ve Araplar*. Çev. Ayşen Gür. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.

Akçura, Yusuf (2016a). *Şark Meselesine Dair ve Eski Şurây-ı Ümmette Çıkan Makalelerim*. ed. Erol Kılınç. İstanbul: Ötüken Yay.

_____ (2016b). *Suriye ve Filistin Mektupları*. ed. İsmail Türkoğlu. İstanbul: Ötüken.

Ali Kemal. "Suriye". *İkdam*. 1 Kânun-ı sâni 1913.

_____. "Suriye Ahvali". *İkdam*. 8 Mayıs 1913.

Arslan, C. Ceyhan (2016) "Translating Ottoman into classical Arabic: Nahda and the Balkan Wars in Ahmad Shawki's 'The New Al-Andulus'", *Middle Eastern Literatures*, 19, s. 278-297.

Arslan, Emir Şekib (2005). *İttihatçı Bir Aydın Anıları*. Çev. Halit Özkan. İstanbul: Klasik Yay.

Atay, Falih Rıfkı (2013). *Çankaya*. İstanbul: Pozitif Yay.

Babanzâde İsmail Hakkı (1913, 21 Nisan). Arabca ve Islahat. *Tanin*.

_____. (1913, 19 Nisan). Beyrut Hadisatı. *Tanin*.

_____. (1913, 7 Mayıs). Islâhât Programları Merâkî. *Tanin*.

_____. (1913, 26 Mayıs). Tezahür-ü Hakikat. *Tanin*.

Bayur, Yusuf Hikmet. (1952). *Türk İnkılâbı Tarihi*. C. 2. K.4. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Bora, Tanıl. (2017). *Cereyanlar*. İstanbul: İletişim Yay.

Çerkeşseyhizâde Halil Hâlid. (2005). *Türk ve Arap*. ed. M. Ertuğrul Düzdağ (Ed.). 3.bs. İstanbul: Yeni Zamanlar Yay.

Çetinkaya, Y. Doğan. (2015). *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar ve Milli İktisat (1909-1914)*. (Çev. Özgür Bircan). İstanbul: İletişim Yay.

- Cleveland, William L (2018). *Bir Arap Milliyetçisi Yaratmak: Osmanlıcılıktan Arap Milliyetçiliğine Satı el-Husri*. (Çev. Burak Demirkayan). İstanbul: Siyasi Şeyler.
- _____ (2017). *Batı'ya Karşı İslam: Şekip Arslan'ın Mücadelesi*. (Çev. Selahattin Ayaz). 2.bs. İstanbul: Ekin.
- Dawn, Ernest. (1973). *From Ottomanism to Arabism- Essays on the Origins of Arab Nationalism*. University of Illionis Press.
- Deringil, Selim (2009). "Osmanlı'dan Türk'e: Türkiye'de Kimlik ve Sosyal Mühendislik". *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*. Selim Deringil (Ed.). (Çev. Saliha Nilüfer). 2.bs. İstanbul: İletişim Yay.
- Develioğlu, Ferit. (2010). *Osmanlıca-Türkçe Andiklopedik Lûgat*. 26. bs. Ankara: Aydın Yay.
- Dündar, Fuat. (2013). *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*. 5bs. İstanbul: İletişim Yay.
- El Husrî, Satı (1913). "*Vatan İçin*" *Beş Konferans*. İstanbul: Kader Matbaası. [İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesi veri tabanı].
- Emrence, Cem. (2012). *Osmanlı Ortadoğu'sunu Yeniden Düşünmek*. (Çev. Gül Çağalı Güven). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Ersoy, Mehmed Akif. (2011a). *Düzyazılar: Makaleler-Tefsirler-Vaazlar*. (Ed. Vahap Akbaş). 2. bs. İstanbul: Beyaz Yay.
- _____. (2011b). *Safahat*. ed. Mehmet Dikmen. İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yay.
- Gelvin, James. (2016). *Modern Ortadoğu Tarihi: 1453-2015*. (Çev. Güneş Ayas). İstanbul: Timaş.
- Gökalp, Ziya. (2013). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. 6. bs. Yalçın Toker (Ed). İstanbul: Toker Yay.
- Hacısalihoğlu, Mehmet. (2008). *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*. (Çev. İhsan Çatay). İstanbul: Tarih Vakfı Yay.
- Haddad, Mahmoud Haddad. (1998). "The City, the Cost, the Mountain, and the Hinterland: Beirut's Commercial and Political Rivalries in the 19th and 20th Century". *The Syrian Land: Process of Integration and Fragmentation: Bilād-Āl-Sham From the 18th to the 20th Century*. Thomas Phillip, Birgit Schaebler (Ed.). Stuttgart: Franz Steiner.
- Hanioglu, M. Şükrü. (2008). *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. New Jersey: Princeton University.
- Hut, Davut. (2013). "II. Meşrutiyet Döneminde Bir Osmanlı Entelektüeli, Babanzade İsmail Hakkı (1876-1913)". *Tarihimizden Portreler: Osmanlı Kimliği. Prof. Dr. Cevdet Küçük Armağanı*. Zekeriya Kurşun, Haydar Çoruh (Ed). İstanbul: ORDAF.

- İleri, Celal Nuri. (1913). *İttihad-ı İslam, İslam 'ın Mazisi, Hali, İstikbali*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası. [İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesi veri tabanı].
- Karpat, Kemal H. (2010). *İslâm 'ın Siyasallaşması*. 4.bs. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- _____. (2013). *Osmanlı 'dan Günümüze Ortadoğu 'da Millet, Milliyetçilik*. (Çev. Recep Boztemur). 2.bs. İstanbul: Timaş Yay.
- Kayalı, Hasan. (2003). *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*. (Çev. Türkan Yöney). 2.bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Khalidi, Rashid. (1991). "Ottomanism and Arabism in Syria before 1914: A Reassessment". *The Origins of Arab Nationalism*. Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammed Muslim, Reeva S. Smon (Ed.). New York: Columbia Press.
- Kuran, Ahmet Bedevi. (2000). *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*. 2.bs. İstanbul: Kaynak Yay.
- Kurşun, Zekeriya. (1992). *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*. İstanbul: İrfan Yay.
- _____. (2013). "Trablusgarp Savaşı'nın Osmanlı Mukadderatındaki Yeri". *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları*. ed. Mehmet Ersan, Nuri Karakaş. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Küçük, Cevdet. (1992). "Balkan Savaşı". *İslam Ansiklopedisi*. Cilt 5. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 23-25.
- Kürkçüoğlu, Ömer. (1982). *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Kurt, Ümit, Doğan Gürpınar. (2015). "The Balkan Wars and the Rise of the Reactionary Modernist Utopia in Young Turk Thought and the Journal Türk Yurdu [Turkish Homeland]". *Nations and Nationalism*. 21 (2): 348-368.
- Kürd Ali, Muhammed. (2006). *Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları*. (Çev. İbrahim Tüfekçi). İstanbul: Klasik Yay.
- Landau, Jacob M. (1990). *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization*. Oxford: Clarendon Press.
- Makdisi, Ussama (2002). "Ottoman Orientalism". *The American Historical Review*, 107 (3): 768-796.
- Okay, M. Orhan, M. Ertuğrul Düzdağ. (2003). "Mehmet Âkif Ersoy". *İslam Ansiklopedisi*. Cilt 28. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay: 432-439.
- Ortaylı, İlber. (2018). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. 7. bs. İstanbul: Kronik Yay.
- Owen, Roger. (2009). *The Middle East in the World Economy: 1800-1914*. London: I.B. Tauris.

- Özcan, Gencer. (2010). “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Ordusunda Prusya Etkisi”. *Türkiye’de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*. Evren Balta Paker, İsmet Akça (Ed.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- Öztan, Ramazan Hakkı. (2018). “Point of No Return? Prospects of Empire after the Defeat in the Balkan Wars”. *International Journal of Middle East Studies*. 50: 65-84.
- Saab, Hassan. (1958). *The Arab Federalists of the Ottoman Empire*. Amsterdam: Djambaten.
- Selam, Selim Ali. (2005). *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*. (Çev. Halit Özkan). İstanbul: Klasik.
- Tauber, Eliezer. (1993). *The Emergence of the Arab Movements*. London: Frank Cass.
- Tokay, A. Gül. (2004). “II. Meşrutiyet Dönemi Dış İlişkileri: 1908-1914”. *Türk Dış Politikasının Analizi*. Faruk Sönmezoğlu (Ed.). İstanbul: Der Yay. 35-56.
- Toprak, Zafer. (2019). *Türkiye’de Milli İktisat: 1908-1918*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Tunaya, Tarık Zafer. (2003). *İslâmcılık Akımı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- Umar, Ömer Osman. (2003). *Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1940)*. Elâzığ: T.C. Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yay.
- Uzun Mustafa. (1989), “Ali Kemal”, *İslam Ansiklopedisi*. Cilt 2. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı: 405-408.
- _____. (1997). “Halil Hâlid Bey”. *İslam Ansiklopedisi*. C. 15. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı: 313-316.
- Ülman, A. Halûk. (2002). *I. Dünya Savaşı’na Giden Yol*. 3. bs. Ankara: İmge, 2002.
- Ünsal, Fatma Bostan. (2005). “Mehmet Akif Ersoy”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslâmcılık*, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (Ed.). Cilt 6. 2.bs. İstanbul: İletişim.
- Yalçın, Hüseyin Cahit. (1939, 26 Mart). Yürüyen Fikir. *Yeni Sabah*.
- _____. (1949, 5 Nisan). “Arap Memleketlerinde Türkiye”. *Ulus*.
- _____. (1976). *Siyasal Anılar*. Rauf Mutluay (Ed). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Yılmaz, Hadiye (2010). “Mustafa Kemal Paşa-Emir Faysal Anlaşması ve Milli Mücadele Döneminde Suriye ve Irak”. *CTAD*. 20 (10): 289-306.
- Zeine, Zeine N. (1997). *The Emergence of Arab Nationalism*. 3.bs. New York: Delmar.
- Üç Tarz-ı Siyaset ve Tartışmalar. (2015). ed. Arslan Tekin. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Arab Müslümanlarını İntibâka Davet. *Sebilürreşâd*. Cilt 11. 278. Kânûn-ı sâni 1913.

- (1912, 22 Kânûn-ı evvel). Bağdad Demiryolu. *İkdam*.
- (1913, 28 Mart). Bağdad Demiryolu. *İkdam*.
- (1913, 16 Mayıs). Bağdad Hattı ve Amelî bir İ'tilâf. *İkdam*.
- (1913, 3 Nisan). Basra Valiliği. *Tanin*.
- (1913, 20 Nisan). Beyrut'da. *Tanin*.
- (1913, 26 Mart). Beyrut'da Islahat. *Tanin*.
- (1913, 2 Nisan). Beyrut'da Mekteb-i Hukuk. *İkdam*.
- (1913, 6 Mart). Cebel-i Lübnan'da Su Şirketi. *Tanin*.
- (1913, 12 Mart). Haleb Valisi. *Tanin*.
- (1913, 27 Haziran). Hazım Bey. *İkdam*.
- (1913, 25 Haziran). Kongre'nin Programı. *İkdam*.
- (1913, 17 Mayıs). "Kuveyt Mes'elesi". *İkdam*.
- (1913, 19 Mayıs). "Kuveyt Mes'elesi". *İkdam*.
- (1913, 14 Haziran). "Paris'te Suriyelilerin Kongresi". *Tanin*.
- (1913, 6 Kânûn-ı sâni). "Suriye Islahatı". *İkdam*.
- (1913, 28 Haziran). "Suriye Islahatı". *İkdam*.
- (1913, 25 Nisan). "Suriye Islahatı Etrafında". *İkdam*.
- (1913, 18 Nisan). "Suriye'de Islâhât Mes'elesi". *Tanin*.
- (1912, 10 Kasım). "Suriye'deki Fransızlar". *İkdam*.
- (1913, 24 Mayıs). "Suriye'de Mes'ele-i Islâhât". *Tanin*.
- (1913, 19 Şubat). "Suriye Müslümanları ve Fransa". *Tanin*.
- (1912, 31 Kânûn-ı evvel). "Suriye'de Tezâhürât-ı Mühimme". *İkdam*.
- (1913, 12 Mart). "Trablusgarb'da". *Tanin*.
- (1913, 26 Mart). "Yafa'da". *Tanin*.
- (1913, 22 Mayıs). "Von der Golç Paşa'nın Makalesi". *İkdam*. 22 Mayıs 1913.

www.britannica.com/biography/Herbert-Spencer [Eriřim: 01.12.2018].